

Hububat Ticareti ile İlgili Akdeniz Düşüncelerinin Avrupa'ya Aktarımında Bir Köşe Taşı: Ferdinando Galiani'nin *Dialogues sur Le Commerce des Bleds* Adlı Yapıtı*

Eyüp Özveren**
Seven Ağır***
Çınla Akdere****

Özet

Bu çalışma modern iktisat düşüncesinin Joseph A. Schumpeter'in deyimiyle "kayıp bilgisi"nin Akdeniz Dünyası'ndaki izlerini sürer. Bu çabamızda yola çıkış noktamız 18. yüzyıl hububat ticareti tartışmalarının önemli eserlerinden biri olan Napolili iktisatçı Ferdinando Galiani'nin *Dialogues sur le Commerce des Bleds* adlı yapıtı. Bu eserin özellikle Akdeniz erken modern dünyasındaki kökleri nedeniyle hem içeriği hem de stili açısından yeterince anlaşılmadığını ve Avrupa iktisadi düşüncesi ile ilgi ve ilişkisinin yeterince takdir edilmediğini düşünüyoruz. Çalışmamızda Galiani'nin eserini Akdeniz bağlamında anlama çabasıyla önce özellikle İspanya, Kuzey Afrika ve Osmanlı kaynakları üzerinden hububat işeşi politikalarını ve bu politikalara dair düşünceleri ele alıyoruz. Bir yandan Akdeniz jeopolitik bağlamında hububat politikasının kısıtlarına, bir yandan bunun bir uzantısı olarak metinlerde gözlediğimiz paralelliklere dikkat çekiyoruz. Daha sonra Galiani'nin ancak daha geç bir zamanda, Avrupa iktisadi düşüncesinin tarihsel ve kurumsal bir hattının ortaya çıkması ile ilgi gördüğüne dikkat çekiyoruz. Aradaki kayıp dönemde Avrupa iktisadi düşüncesinin daha soyut ve içsel olarak tutarlı bir kurama doğru ilerlerken, Akdeniz dünyasının daha kurumsal ve politika odaklı kaldığını; bu yüzden de Galiani'nin yapıtının Avrupalı okur için "kayıp" olduğunu tespit ediyoruz. Galiani, kendi içsel dinamikleriyle değişmeye başlamış Avrupa iktisadi düşüncesinde kendine yer bulan, erken dönem Akdeniz iktisadi düşünürlerinin sonuncularındandı. Galiani'nin Napoli'den Paris'e ve arzu ettiği aksine tekrar Napoli'ye taşınma serüveni bu yüzden sembolik bir içeriğe de sahiptir.

Anahtar sözcükler: Hububat, Akdeniz, Ferdinando Galiani, iktisadi düşünce, iktisat politikası

Abstract

A Cornerstone in the Transfer of Mediterranean Thoughts on Grain Commerce to Europe: Ferdinando Galiani's Book Entitled Dialogues sur le Commerce des Bleds

This paper traces Joseph A. Schumpeter's notion of "lost knowledge" in the history of Mediterranean economic thought by focusing on the Neapolitan economist Ferdinando Galiani's *Dialogues sur le Commerce des Bleds* which was an intervention to the French debate over grain policy. We argue that this text was less than fully understood and appreciated in its time because its roots—as far as content as well as style were concerned—lay elsewhere, in the early modern Mediterranean world. We take up a discussion of Mediterranean economic thought and grain provisioning policy by recourse to Habsburg and Bourbon Spain, and North African and Ottoman sources in order to re-embed this text into its Mediterranean context. We argue that

* Bu yazının çok daha farklı bir versiyonu "Dialogues sur le Commerce des Bleds de Ferdinando Galiani: Texte, Intertexte et Contexte" başlığıyla *Économie et politique chez Ferdinando Galiani* (der. C. Carnino ve A. Tiran) kitabında basım aşamasındadır.

** Orta Doğu Teknik Üniversitesi, İktisat Bölümü

*** Orta Doğu Teknik Üniversitesi, İktisat Bölümü

**** Orta Doğu Teknik Üniversitesi, İktisat Bölümü

the full value of Galiani's *Dialogues sur le Commerce des Bleds* was lost to a European audience because Galiani's book emerged only after the belated development of European economic thought of a historical and institutional kind. Moreover, Galiani made a move from the Mediterranean world to Europe at a time when this latter shifted from early modern to modern economic thought. He was the last of the early modern Mediterranean economists to find himself some room in European economic thought which was however subject also to a major transformation from within. Galiani's personal move from Naples to Paris and then back to Naples —much against his own will— has a symbolic bearing in this respect.

Keywords: grain, Mediterranean, Ferdinando Galiani, economic thought, economic policy

Bu yazıda hububat politikası ile ilgili Fransız tartışmasına bir müdahale olan *Dialogues sur le Commerce des Bleds*'nin yazarı Napolili Ferdinando Galiani'nin değerlendirmesini Schumpeter'in bıraktığı yerden ele alıyor ve eseri Akdeniz iktisadi düşüncesinin "kayıp" mirasını anlayabilmek amacıyla inceliyoruz. Biz Galiani'nin bu eserinin kendi zamanında tam olarak anlaşılmadığı ve takdir edilemediğini savunuyoruz, çünkü kökleri —biçimi kadar içeriği de göz önüne alındığında— modern iktisat kuramından bambaşka bir yerde, erken dönem modern Akdeniz dünyasında yatıyor.

Bu metni kendi Akdeniz bağlamına tekrar yerleştirmek amacıyla Kuzey Afrika, İspanya ve Osmanlı kaynaklarını kullanarak hububat politikası tartışmalarını incelemekteyiz. İktisadi düşünce tarihçileri arasında Galiani'nin kitabına olan ilginin oldukça yeni olduğu ve bu ilginin Avrupa iktisadi düşüncesinin tarihsel ve kurumsal biçiminin geç tezahürünün hemen akabinde ortaya çıktığını belirtelim. Çünkü 18. yüzyıl sonu, 19. yüzyıl başı Avrupa iktisadi düşüncesi, soyut ve kendi içinde tutarlı bir kuramın kurulmasının olanaklarını ararken aynı zamanda Akdeniz dünyasındaki tarihsel ve kurumsal unsurlara duyarlı ve politikaya yönelik iktisadi düşünce yazınından uzaklaşıyordu. Bu yüzden zamanın Avrupalı okuyucusu, Galiani'nin *Dialogues sur le Commerce des Bleds*'sinin bağlamını ve değerini kolaylıkla görmezden gelebildi.

Galiani'nin de içinde yer aldığı hâkim iktisadi düşüncenin Akdeniz'den koparak Avrupa'ya kaydığı tarihsel süreç eşzamanlı olarak erken modernlikten modernliğe geçiş ile de örtüşüyor. Tam da bu dönemde, yani Akdeniz erken modern dönem iktisadi düşüncesinin modern iktisadi düşünceye geçiş yaptığı bir zamanda, Galiani, kendi içsel dinamikleriyle değişmeye başlamış Avrupa iktisadi düşüncesinde kendine yer bulan, erken dönem Akdeniz iktisadi düşünürlerinin sonuncularındandı. Galiani'nin erken modern Akdeniz'in önemli merkezlerinden olan ve fakat modern döneme geçişle geri planda kalan Napoli'den Paris'e ve —arzu ettiğinin aksine— tekrar Napoli'ye taşınma serüveni bu yüzden sembolik bir içeriğe de sahiptir.

Tarihsel Bağlam

Paris yaşamına ve dahil olduğu entelektüel çevre ve ilişkilere duyduğu derin ilgiye rağmen, Abbé Ferdinando Galiani (1728-1787) entelektüel yaşamının köklerini özelde Napoli'den ve genelde ise Akdeniz dünyasından almaktaydı. Napoli, erken modern dönemde çok merkezli Akdeniz dünyasının önemli bir başkentidir; aynı zamanda —iktisadi olduğu kadar entelektüel anlamda da— imparatorluğu olmayan bir ticaret merkezidir. Iain Chambers'a göre erken modern dönemde "Napoli, Paris'ten sonra Avrupa'da ve İstanbul'dan sonra Akde-

niz'de ikinci şehirdir."¹ Fakat gene aynı yazarın Napoli'yi "kesintiye uğramış bir modernlik" olarak tanımlaması da şaşırtıcı değildir. Napoli, diğer Avrupa şehirleri gibi erken modern dönemden modern döneme geçişi tam anlamıyla yapamamıştır. Bu konunun Galiani'nin eserini anlamamız açısından önemine eğilmeden önce Schumpeter'e dönelim.

Joseph A. Schumpeter, ölümünden sonra yayımlanmış ve halen iktisadi düşünce tarihi üzerine çalışan araştırmacılar için referans kaynak niteliği taşıyan *History of Economic Analysis* adlı eserinde Ferdinando Galiani hakkında önemli sözler söyler. İlk ve en önemli olarak Schumpeter, Galiani'yi "danışman yöneticiler ve risale yazarları" için ayrılan bölüme koymuştu ve ondan önemli temsilcilerini Count Pietro Verri (1728-1797), Cesare Bonesana ve Marchese di Baccaria (1738-1794) olarak belirlediği Milanolulara rakip olan Napoli okulunun "en parlak yıldızı" olarak bahsetmişti. Schumpeter başyapıtındaki "Adam Smith ve *Ulusların Zenginliği*"'nden hemen önce gelen bu alt bölüme "Yüksek Nitelikli İtalyan Katkısı" adını vermiştir ve böylece genel olarak erken modern dönem İtalyan iktisadi düşüncesine ve Galiani'nin çağdaşı Adam Smith'in (1723-1790) mirasına karşılık, özellikle Baccaria'ya olan yüksek saygısını göstermiştir.² Kitap boyunca Schumpeter, Galiani'yi Smith ile karşılaştırmaktan geri durmamış, hem değer kuramı bağlamında, hem "dogmatik" kuramlara karşı duruşu ve tarihsel unsurlara vurgusu bağlamında Galiani'den güçlü övgülerle bahsetmiştir. Bir başka deyişle, Schumpeter'e göre Adam Smith 18. yüzyıl düşüncesinin bir yükselen gücü ise, Galiani de buna denk, bir diğer tepe noktasını temsil etmektedir. Schumpeter'in Galiani'yi tarihsel ve kurumsal olgulara olan duyarlılığı nedeniyle kendi zamanının iktisadi düşüncesinin yükselen gücü ve 18. yüzyıl İngiliz iktisadi düşüncesine denk gelen bir İtalyan iktisadi düşüncesinin temsilcisi olarak sunmasının ışığında ve ayrıca Smith'in *Wealth of Nations* eserinin de tarihsel ve kurumsal bir hassasiyetle yeniden yorumlandığını hatırlayarak, iktisadi düşünce tarihinin ikiz zirvelerinin "anlık" manzarasını görebiliriz.

Zamanın İtalyan iktisadi düşüncesi, yüzyıllar boyu süren damıtılmış Akdeniz iktisadi düşüncesi içinde buzdağının görünen kısmını teşkil etmiştir ve bu birikim çağdaş okuyucular için büyük oranda kaybolmuştur. Avrupa iktisadi düşüncesinin İngiltere ekseninde gelişimi ve İtalyan iktisadi düşüncesini kendi eksenine çekmesi ile unutulmuş bu dönem, ancak yüzyıl sonra Avrupa'da kurumsal ve tarihsel okulun yükselişiyle ve Smith'in de bu şekilde —kurumsal ve tarihsel duyarlılığı olan bir iktisadi düşünür olarak— incelenmesine izin veren gelişmelerle yeniden ilgi gördü. Bir başka deyişle Avrupa iktisadi düşünce yazını, kurumsal ve tarihsel düşüncenin nüvelerini Galiani'nin de içinde bulunduğu İtalyan yazarlar sayesinde Akdeniz iktisadi düşüncesi içinden çıkarabilecekken, uzun ve dolambaçlı bir yoldan keşfetmiştir. Schumpeter'in de esefle bahsettiği bu bilgi kaybı tam da iktisadi ve politik düşüncenin merkezinin Fernand Braudel'in *magnum opus*'unda uzun dönemli bir tarihsel perspektif ile tasvir ettiği Akdeniz'den, bu dünyanın periferisinde kalan Avrupa'ya kaydığı döneme denk gelmektedir.³ Bu kayıp bilgi aynı zamanda erken modern tarihsel dönemden modern tarihe geçişle de örtüşmektedir. Antik ve ortaçağ skolastik yazınının çifte köklerinden beslenen geniş ve zengin yazın öncelikle bir Akde-

1 Iain Chambers, *Mediterranean Crossings: The Politics of an Interrupted Modernity* (Durham: Duke University Press, 2008).

2 Joseph A. Schumpeter, *History of Economic Analysis* (New York: Oxford University Press, 1954).

3 Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, çev. Siân Reynolds (Londra: Collins/Fontana, 1972/1973).

niz mirasıydı ve 18. yüzyılın ikinci yarısı ve 19. yüzyılın başında halen çok canlı ve güçlüydü. Hem edebi tür niteliği açısından hem de içerik açısından Galiani'nin eserini besleyen bu yazın, modernitenin gölgesinde, kısmen karanlıkta kalmıştı. Edebi kompozisyonu açısından Galiani'nin *Dialogues sur le Commerce des Bleds* (1770) adlı eseri iktisat literatüründe yalnız bir yıldız olarak kalmıştır. Eserin yazıldığı ve başlığa da ismini veren “diyalog” üslubu, eski uygarlıklarda popüler filozofik bir üsluptu (örneğin Platon ile özdeşleşmiş olan mükemmel Sokratik diyalog). Bu tür Rönesans ve erken modern dönemde de kendine yer bulabilmiştir (Galileo'nun *Dialogue Concerning the Two Chief World Systems* [1632] eserini hatırlayalım), fakat iktisat yazınında nadiren tercih edilen bir tür olarak yer almış ve nihayet modernite ile birlikte büyük ölçüde önemini yitirmiştir. Modern dönemde yazarlık ve yetki ile ilgili temel tercihlerin özellikle çok merkezli, demokratik ve en azından açık uçlu görünen diyalogdan yana kullanılmamış olması kendi başına çok şey söylemektedir.

İçerik konusunda ise Galiani'nin eserinin Akdeniz kökenleri öne çıkmaktadır. Uygun hububat politikasının ne olması gerektiğine dair tartışmada Galiani'nin pozisyonu bir şekilde orta yol olarak tanımlanabilir; eskiyi ve yeniye mantıklı bir şekilde bağlayan dolayısıyla “reform için tedbirli bir stratejiyi”⁴ destekleyen bu metin Smith'in muhakeme şekline ve tavsiyelerinden çok farklı gözükmez. Fakat, nomotetik yaklaşımı tarihsel ve kurumsal bağlam ile birleştiren kendine münhasır yanı Akdeniz iktisadi düşünce geleneğinden beslenmektedir. Başka yazarların da belirttiği gibi Galiani'nin denge kuramının kendine özgü dinamik bir yanı vardır. Fizyokratik kuramın bir kısmını özellikle *laissez faire* fikrini eleştirmekte, fakat ekonominin kendiliğinden doğal bir düzene erişeceğini de kabul etmektedir. Ne var ki, Galiani'ye göre, bu doğal dengenin ortaya çıkması yalnız uzun vadede olabilir, kısa vadede uyumsuzluklar ve arızaların kanun eliyle düzeltilmesi için birçok sebep vardır. Bir başka deyişle *laissez faire* kısa vade için bir politika önerisi olarak meşrulaştırılamazdı. Her şeyden önemlisi, Galiani ekonomide devletin rolüne dair genellenebilir ilkeler olabileceği fikrinde değildir. Ne yapılması gerektiği büyük oranda zamana ve mekâna bağlı olmalıdır.⁵

Tarihsel ve mekânsal ayrıntıların önemine dair bu vurgu geleneksel Akdeniz hububat politikalarının zenginliğiyle, politika araçlarının kapsamlı repertuarıyla ve Napolili Galiani'nin bu politikalarla oldukça iyi bir tanışıklığı olması ile ilgiliydi. Bu nedenle Galiani, tarihsel deneyim ve kurumsal çevrenin gerekliliklerinin önemini kabul eden ve kendini bununla bağdaştıran entelektüel bir geleneğe aittir. Örneğin, Galiani 1765'te, Napoli'deki kıtlığa birinci elden görgü tanıklığı yapmış ve bizzat kendisi Paris'te bulunduğu dönemde Napoli'ye Fransa'dan hububat yollanabilmesinin yollarını aramıştır.⁶ *Dialogues*'un başlangıcında Galiani, kitabını yazarken kendi deneyimlerinden nasıl yararlandığını açıkça belirtmiştir. Görmezden gelinemeyen ya da kurgusal soyut muhakeme tarafından gizlenemeyen gerçek doğruluk tanıklığı ile okurlarının dikkatini çekmiştir. Örneğin, Marki ve şövalye arasında geçen bir diyalogda, şövalye kendi ülkesini gezmeye zaman ayırdığını fakat gördüklerinin kendisini hiç mutlu

4 Gilbert Faccarello, “Galiani, Necker and Turgot: A Debate on Economic Reform and Policy in Eighteenth-Century France”, *Studies in the History of French Political Economy: From Boudin to Walras* içinde, der. Gilbert Faccarello (Londra: Routledge, 1998), 120-185.

5 Ernesto Screpanti ve Stefano Zamagni, *An Outline of the History of Economic Thought* (Oxford: Oxford University Press, 1993).

6 Francis Steegmuller, “The Abbe Galiani: ‘The Laughing Philosopher’”, *American Scholar* 57, no. 4 (1988): 592.

etmediğini söyler. Roma'daki açlık manzaralarından bahseder; Toskana ve Napoli'de durumun daha da berbatlaştığını, salgın hastalıkların ortalığı kırıp geçirdiğini anlatır. Bunun üzerine Marki bu durumun nedeninin ne olabileceğini sorduğunda ise şövalyenin yanıtı çok nettir: "İnsanların hataları."⁷

İnsan unsuru uzun mesafeli hububat ticaret rotalarının kavşağında stratejik olarak konumlanmış coğrafi bir varlık olarak ele alındığında insan hatasının yaratabileceği hasar daha da büyük olacaktır. Bu durum Sicilya ve Güney İtalya için bir hayli çarpıcıdır. Yalnızca Roma İmparatorluğu'nun hububat ticaretini Roma'nın tedarikine göre düzenleyerek Akdeniz'i kendi iç denizi haline getirdiği dönemde değil, aynı zamanda 16. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'nın geri kalanında yükselen nüfus baskısının tarımın bir hayli ticarileştirilmesini beraberinde getirdiği dönemde de bu bölge Akdeniz coğrafyasının hububat ticaretinden doğan kendine özgü kırılma koşullarını yansıtır. Ayrıca, Güney İtalya'nın kimi zaman Hollanda tarafından kontrol edilen uluslararası piyasalara ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan kaçakçılığa bağımlılığı da büyük riskler doğuran unsurlardır.⁸ Bu kritik ve politik olarak parçalanmış coğrafyada Napoli'nin tedarikini güvence altına almak, İstanbul'un Osmanlı İmparatorluğu'nun altında birleşmiş büyük bölgelerle olan ilişkisinin minyatür bir kopyası gibidir. Galiani, Şövalye'nin ağzından, Napoli'nin örnek teşkil eden durumunu şöyle özetler:

764.000 kişiden geriye kışın 500.000 şimdiyse 350.000 kalmıştır. Şehrin çevresinden de yaklaşık 600.000 kişi gelmektedir. Onların hepsi ekmeğinin peşindedir. Bir milyondan fazla kişi için sadece 300.000 kişiye yetecek kadar ekme çıkarsa durum ne olur? Elbette ekmeğin gramajı düşecek ve fiyatı yükselecektir. Bunun sonucu halk olabilecek en vahim açlık tehlikesiyle karşı karşıya gelecektir.⁹

Şövalye'nin bundan çıkardığı sonuç insanların ne koşulda olurlarsa olsunlar, bariz bir şekilde engellenmedikçe, ekme neredeyse oraya gidecekleridir. Sadece çok pahalı ekme kalsa bile insanlar o ekmeğe gidecek ve ona sahip olabilmek için mücadele edeceklerdir.

Napoli diğer birçok Avrupa şehrine göre yoğun nüfusluydu fakat İstanbul tarafından büyümesi önlenmişti. Galiani bu karşılaştırmada "despotizm" konseptini kullanır, fakat ilginç bir şekilde bu kavramın içeriğini önemli bir ölçüde geliştirmiştir:

İstanbul, Kahire, Fas gibi despotizmin olduğu yerlerde hükümetin ilk hedefinin bolluk ve düşük fiyatı sağlamak olduğu görülür. Onlar için her yol her yordam mubahtır. İster ticareti çökertsinler ister denizciliği bitirsinler ister tarımı yok etsinler, İstanbul'un tahıl ihtiyacını karşılamak birinci önceliklidir. Diğer yandan aynı konuda cumhuriyetlerin yetersizliklerini göz önüne getiriniz. Burada kasettiğim gerçek cumhuriyetlerdir yoksa aristokrat cumhuriyetleri değil, çünkü bu sonuncuların Doğu despotizminden geri kalır yanı yoktur.¹⁰

Galiani'ye göre, diğer Avrupa ülkelerinden farklı olarak Polonya ve Osmanlı İmparatorluğu gibi tarıma dayalı ülkeler, en kötü devletlere mahkûmdur çünkü ekonomilerinin dayanabileceği başka bir dengeleyici ekonomik sektörleri yoktur. Üstelik, Galiani'ye göre, imalatın gelişmesini destekleyen Jean-Baptis-

7 L'Abbé Ferdinando Galiani, *Dialogues sur le Commerce des Bleds* (Londra, 1770), 2-3.

8 Maurice Aymard, "L'approvisionnement des villes de la Méditerranée occidentale (XVI-XVIIIe siècles)", *Flaran* 5 (1983): 165-185; Maurice Aymard, *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle* (Paris: S.E.V.P.E.N., 1966).

9 Galiani, *Dialogues sur le Commerce des Bleds*, 55-56.

10 Galiani, *Dialogues sur le Commerce des Bleds*, 246.

te Colbert olmasaydı, Fransa da bu ülkelerle aynı grupta yer almaya devam edebilirdi.¹¹ Burada Galiani'nin hem Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'nın içinde değerlendirmesi hem de insan iradesinin bir sonucu olan doğru politika olmasaydı Fransa'nın diğerlerinin arasında yer alabileceği önermesi dikkate değerdir. Eğer Galiani ülkeleri gruplamışsa bunu büyük oranda ülkelerin coğrafi büyüklüğü açısından yapmıştır. Bu aynı zamanda Braudel için de önemli bir gruplama kategorisidir. Galiani'ye göre iki tür tarım ülkesi vardır: Sicilya, Sardunya, İngiltere gibi sınırlı toprağa sahip olanlar ve Rusya, Türkiye ve Amerikan kolonileri gibi geniş topraklara sahip olanlar. Bu iki tip ülke arasındaki tek yapısal fark ise yasaları arasındaki farklardır.¹²

Galiani, modern yazının ikili (Avrupa karşısında Doğu) tanımlamalarını hiçbir biçimde paylaşmaz ve Akdeniz'in içindeki toplumları, "Doğulu/Oryantal" ya da değil, kendi kriterleri ile değerlendirir. Bu yüzden de zıtlıklar üzerinden yapılan tanımlara körü körüne bağlı kalmak yerine, Galiani vaziyetleri kendi çaplarında "oryantal" ya da Akdeniz olarak değerlendirmeye açıktır. Örneğin, modern dönemin kahramanları olarak sayılan fırınların savunucularına karşılık, Galiani'nin geleneksel evde pişirme yöntemlerinin ve Türk hububatının meziyetlerini övmesi şaşkıncı değildir ve onun açık görüşlülüğünün bir göstergesidir.¹³ Galiani ülkeleri, hububat politikaları ve bu politikaların getirdiği sonuçlar üzerinden gruplandırmıştır, kendi önyargıları üzerinden değil. Bu onun kendi erdemidir. Ama bu aynı zamanda henüz ortaya çıkmakta olan Avrupa'ya yabancı bir "Akdeniz bütününe odaklanan panoramik" bir değerlendirme geleneğini de yansıtır. Polonya, Türkiye, Sicilya gibi buğday ihracatı yapan ülkeleri örnek göstererek ulaşım konusunun önemine dikkat çeker. Tahıl ticaretinde asıl kârı elde edenlerin ulaşım külfetlerini çekemeler olduğunu belirtir. Galiani'ye göre kendine ait donanması bile olmayan böyle fakir ülkelerde buğdayın fiyatının düşük kalmasının nedenlerinin biri de budur.¹⁴

Galiani'nin Eserinin Akdenizli Niteliği

Konu Akdeniz olunca Fernand Braudel'in entelektüel mirasını ele almadan devam etmek mümkün değildir. Braudel'in Akdeniz analizinde Galiani'den faydalanıp faydalanmadığını anlamak için bakılacak ilk eser *Mediterranean*'dir.¹⁵ Çünkü hububat burada geniş bir yere sahiptir. Başvurulabilecek bir başka eser ise ölümünden sonra yayımlanan tamamlanmamış üçlemesi *L'identité de la France*'dir,¹⁶ çünkü Galiani'nin tepki verdiği hububat tartışması —bütün Akdeniz tecrübesini bir araya getirerek ve nasıl olduğunu bildiği için— aslında her şeye rağmen bir Fransız bağlamında yer alır. Şaşırtıcı bir şekilde, Braudel *Mediterranean*'da Galiani'ye bir gönderme yapmamıştır, çünkü muhtemelen Braudel bu eseri yazdığı ve gözden geçirdiği zaman Galiani'nin çalışmasına aşına değildir. *L'identité de la France*'ında da Galiani'ye bir gönderme yoktur çünkü büyük ihtimalle bu da kabataslak bir haldeydi. İlk büyük eseri ve son büyük projesinin keskinlikle aksine arada yazdığı üçleme *Civilization and Capitalism*, hem analitik gücü hem de tarihsel detaya hâkimiyeti ile geriye söylene-

11 Galiani, *Dialogues sur le Commerce des Bleds*, 115.

12 Galiani, *Dialogues sur le Commerce des Bleds*, 155.

13 Galiani, *Dialogues sur le Commerce des Bleds*, 199-200.

14 Galiani, *Dialogues sur le Commerce des Bleds*, 217.

15 Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World*.

16 Fernand Braudel, *L'identité de la France*, Cilt I: *Espace et Histoire*, Cilt II ve III: *Les Hommes et les Choses* (Paris: Arthaud-Flammarion, 1986-1987).

cek çok az şey bırakıyor ve Braudel'in Galiani'ye büyük minnettarlığını da bu eser ortaya koyuyor.¹⁷ Braudel'in Galiani'nin tahıl politikalarına dair analizini ele alan bitiş bölümü bir bütün olarak alıntılanmaya değer:

Galiani'ye göre buğdayın ve buğday ticaretinin Akdeniz politik iktisadındaki önemli yeri iki unsurdan kaynaklanır: Birincisi üretiminde özellikle Akdeniz ikliminde öne çıkan bir belirsizlik veya kırılmalık. Bunun sebebi, bu coğrafyanın önemli bir kısmında iklimsel oynamaların [hem kuraklık hem de yüksek yağışın] buğday hasadını ciddi ölçüde etkilemesidir. Buna bağlı olarak, buğday hasadında şiddetli ve öngörülemez dalgalanmalar ortaya çıkması kaçınılmazdır. İkincisi, bu dalgalanmaların hafifletilmesini yani bölgesel kıtlık olan yerlere bolluk olan yerlerden bir aktarım yapılmasını sağlayacak ticaret ağlarının yüksek maliyetli ve riskli taşımacılık sebebiyle yetersiz olması ve ancak yüksek kârlarla bu işe girecek nüfuzlu tüccarların tekeline doğurmasıdır.¹⁸

Böylece, Braudel Galiani'nin çok ayrıntılı bir okumasını sunar ve kendi eserinin analitik yapısını oluşturan üç parçalı şemayı açıklamak için Galiani'nin sözlerini yeniden, başka şekilde ifade etmektense, sık sık sözü doğrudan ona verme mecburiyeti duyar. Yukarıdaki öne çıkan iki konu, coğrafya —tarihin yavaş değişen alanı— ve Akdeniz bağlamındaki düzenli, döngüsel hareket kalıplarına gömülmüş düzensizlikler sayesinde, Galiani'nin hububat ticaretine dair incelemesi Braudel'in eserinin analitik çerçevesinin omurgasını adeta ete kemiğe bürümüştür.

Galiani'nin izlediği yolu izleyelim ve yazarın Akdeniz iktisadi düşünce geleneği içinde "Avrupalı olmayan" öncülleri ve çağdaşlarına dönelim. Fikirleri Akdeniz sosyal ve politik yaşamıyla derinlemesine şekillenmiş olan, Galiani ve Braudel'i önceleyen bir isim, önde gelen 14. yüzyıl İslam âlimi İbn Haldun'dur (1332-1406). Çalkantılı 14. yüzyılın ilk yarısında Tunus'ta doğan İbn Haldun, Akdeniz'de doğu-batı ve kuzey-güney eksenlerinde büyük mesafelerde seyahat etmiştir. Kültürel ve çevresel bir mekân olarak Akdeniz anlayışı, bu deniz boyunca yaptığı yolculuğun ilk elden bilgisine dayanır.¹⁹

İbn Haldun'un bu açıklama ve genelleme arayışı coğrafyaya da yönelmişti. Coğrafyanın önemine olan bağlılığı, sosyal organizasyonun "gerekli" ve "tesadüfi" özelliklerini ayrımı ve politik ve iktisadi hayatın evrensel ve döngüsel modelini keşfi vasıtasıyladır.²⁰ Hatta, bir yazarın deyişiyle "Braudel'in Akdeniz'i çevresel yapıya, sosyal duruma ve olayların anlatımına göre bölmesi; Aristo, Ömer Hayyam ve İbn Haldun'un 'esaslar', 'kazalar' ve kitleler için öykülenmiş anlamsız olaylar için yaptıkları ayrımı yankılamış gibi görünmektedir."²¹ İbn Haldun'un katmanlı sosyal yapı analizi, günlük yaşamın yavaşça değişen —yapısal— temeli; uygarlığın yapısal süreçleri ile ve en önemlisi politik ve iktisadi alanlar ile etkileşim içindedir. Fakat Braudel *magna operası* *The Mediterranean and Civilization and Capitalism*'inde İbn Haldun'a şaşırtıcı bir şekilde hiç atıfta bulunmamıştır. Sadece geriye dönük olarak, *Annales* Okulu etkisinin tarihsel araştırmadaki zirvesinden çok sonra, İbn Haldun'un "yapısal" yöntemi, bilim

17 Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century*, Cilt II: *The Wheels of Commerce*, çev: Siân Reynolds (New York: Harper & Row, 1982).

18 Braudel, *The Wheels of Commerce*, 456-457.

19 Allen James Fromherz, *Ibn Khaldun: Life and Times* (Edinburg: Edinburgh University Press, 2011).

20 İbn Khaldun, *The Muqaddimah*, çev. Franz Rosenthal (Princeton: Princeton University Press, 1989/1377).

21 Stephen Frederic Dale, "Ibn Khaldun: The Last Greek and the First Annaliste Historian", *International Journal of Middle Eastern Studies* 38, no. 3 (2006): 431-451.

adamlarının onu *Annales* Okulu'nun tarihçilerinin öncülü olarak göz önünde bulundurmasını sağlamıştır.²² Fakat İbn Haldun'un eserinin özellikle tarihsel bir eser olarak değerlendirilmesinin temelini oluşturan, gecikmeyle de olsa, bir "bütün tarih" oluşturmak *Annales*'in girişimiydi.

Akdeniz coğrafyasına verdikleri ortak önem ve bunun çok katmanlı yapısal yöntemleriyle olan ilişkilerine rağmen İbn Haldun, Braudel'in analizinde eksik kalırken Schumpeter'in *History of Economic Analysis*'inde kendine yer bulmuştur. Schumpeter, İbn Haldun'dan iki defa bahseder: Öncelikle "Skolastik doktorlar ve filozoflar" bölümünde tarihsel sosyoloji alanındaki önemli yazının temsilcileri arasında; sonrasında ise "komşu alanlarda bazı gelişmeler" üzerine olan bölümde beşeri coğrafyayı tarihsel sosyolojinin materyalleriyle başarılı bir şekilde ilişkilendiren "etnolojik sosyoloji"nin öncüsü olarak.²³ Yine de, kendisinin de itiraf ettiği gibi Schumpeter'in İbn Haldun ile olan tanışıklığı kısıtlı olmuş gibi görünüyor.²⁴ Eğer durum böyle olmasaydı Schumpeter'in en azından kendisi için çok önemli bir konu olan "mali sosyoloji" konusunda İbn Haldun'un eserindeki kısımlara değinmiş olmasını beklerdik.

Yine de İbn Haldun'un evrensel olanı arayışındaki keskin ilgisi, analizinin içeriğini, açıkça politika yönlü perspektifi olan yazar Galiani'ninkinden temelde farklılaştırıyor. İbn Haldun, Galiani'nin başka bir İtalyan çağdaşı olan Giambattista Vico (1668-1744) gibi, politikanın evrensel kurallarını ve insanların doğasını anlamayla çok ilgiliydi. Coğrafi çevrenin bilgisi ve çeşitli politik ve iktisadi kültürleri nasıl şekillendirdiği İbn Haldun'un analizinin merkezindeyken, politika tartışması oldukça az detaylı ve buna bağlı olarak "iyi politika"yı teşkil eden zaman ve mekâna özgü doğayı vurgulamaya çok daha az meyilliydi. Galiani'nin iyi politikayı tarif etmek konusundaki göreceli yaklaşımına paraleller çizmek adına, Akdeniz'in öteki ucunda doğmuş olan başka bir ortaçağ İslam âlimine, Takiyüddin İbn Teymiyye'ye dönüyoruz.

Louis Baeck'e göre İbn Teymiyye'nin arz ve talep analizi "nesnel ve öznel değer teorileri arasında, sonraki gelişmelerdeki ortaklığa neredeyse ulaşmıştır".²⁵ Bizim bakış açımızdan daha önemli olansa, onun iktisadi hareketi ve iktisadi politikanın *zamanın keskin bağlamındaki* rolünü değerlendirebilme yeteneğidir. İbn Teymiyye'nin iktisadi politikanın genel kurallarını saptamayı reddi en çok adil fiyatı oluşturan şeyler üzerine olan tartışmasında vurucudur. İbn Teymiyye, adil fiyatın dalgalanmalar yaşayabileceğinin ve insanlar mallarıyla "çoğunlukla kabul edilmiş fiyattan" ve "adaletsizlik olmadan" ilgileniyorken fiyat ayarlaması yapmaya gerek olmadığını altını çiziyor. Fiyatlamadaki "zorlama"dan gelen özgürlüğe olan vurgu, İslami ve Hıristiyan skolastik geleneğinin otoriter metinlerinde var olan değiş tokuştaki karşılıklı rıza prensibiyle aynı çizgidedir. Fakat şartlı ifadeler (hangi koşullarda bir iktisadi mübadelede zorlamanın var olup olmadığına dair tartışma) "adil fiyat" ve "piyasa fiyatı" arasındaki farkı işaret eder ve yazılarının diğer bölümlerindeki fiyat kontrollerinin haklı çıkarılması için temel hazırlar.²⁶

"İktisadi değiş tokuştaki zaruret/ihtiyaç bir zorlamanın varlığına işaret eder" fikrinin izleri, bir malı ihtiyacı olan kimseye çok yüksek bir fiyata satma-

22 Dale, "Ibn Khaldun".

23 Schumpeter, *History of Economic Analysis*, 132 ve 755.

24 Schumpeter, *History of Economic Analysis*, 132.

25 Louis Baeck, *The Mediterranean Tradition in Economic Thought* (Londra, New York: Routledge, 1994).

26 İbn Taymiyya, *Al-Ḥisba ft'l-İslām* (Kahire: Dar al-Sha'b, 1976) ve İbn Taymiyya, *Majmu'al-Fatawa*, Cilt 29 (Riyad: Matabi al-Riyad, 1963/64).

nın bir şiddet biçimi olduğunu savunan Thomas Aquinas'a kadar sürülebilir.²⁷ Sonraki Hıristiyan Skolastikler bu fikri tekrarlarlar: Bir mala inkâr edilemez bir şekilde ihtiyaç duyan bir kimse, ondan istenen herhangi bir fiyatı ödemeye razıdır. Bu yüzden, temel bir insan ihtiyacında değiş tokuş —görünüşe göre gönüllü olarak— gerçekleştirilebilir çünkü bir taraf geçimini kaybetmekten korkmaktadır. Bu korku unsuru, geç Skolastiklere göre, “gerçek isteklerinin aksine muhtaçlıktan kaynaklanan rızaları” nedeniyle baskıyı ima eder.²⁸ Analitik bir ilke arayışıyla —kendi kendine oluşan bir doğal fiyat, piyasa fiyatı kavramsallaştırması sayesinde— zamanın ve mekânın belirleyiciliğine dair hassasiyeti birleştiren bu skolastik düşünce hattı erken modern dönemde Galiani'ye ve hatıta Adam Smith'e kadar uzanan bir hat içinde izlenebilir. Akdeniz bağlamında ve İbn Teymiyye'den Galiani'ye izlediğimiz tartışma özelinde ise bu hassasiyet hububat alımına muhtaç büyük şehirlerin yaşadığı büyük kıtlıklar ve bunlara dair politika tartışmaları bağlamında daha da öne çıkmaktadır.

Son bölümde hububat tedariki için entelektüel ve pratik endişelerin erken dönem modern Akdeniz bağlamı içerisindeki ortak noktalarını keşfetmek adına Osmanlı İmparatorluğu'nun politika tartışmaları âlemine dönüyoruz. 1760'ların başlarından itibaren hububat piyasalarının liberalleşme tartışmaları Avrupa entelektüel çevresinde çok büyük bir etkiye sahip oldu. Fransa'da, Fizyokratların serbest ticaret tartışmalarına en güçlü eleştirilerden birini getiren Galiani'ydi. İspanya'da ise, önde gelen Bourbon reformcuları, Campomanes ve Jovellanos tarafından desteklenen hububat ticaretinin liberalleşmesi tartışmalarına saldıran Tomas de Anzano gibi yüksek rütbeli memurlardı.²⁹ İspanyol durumunda Fizyokratların ve onların eleştirilerinin entelektüel etkileri oldukça açıldı çünkü Fransızca ve İtalyancadan İspanyolcaya olan çok fazla sayıdaki çevirilerde somutlaşmışlardı. Örneğin Anzano, Galiani dahil, liberalleşmeyi eleştiren çağdaşlarından çeşitli fikirleri benimsedi fakat aynı zamanda geç dönem skolastik geleneğe de giderek “başka bir ülke için iyi olan şey, İspanya için zararlı olabilir” fikrinin altını çizdi.³⁰

Osmanlı İmparatorluğu'nda, 18. yüzyılın ikinci yarısı, aynı zamanda geleneksel tedarik politikalarını ve en önemlisi devlet alımlarını ve fiyat kontrollerini eleştiren tartışmaların ortaya çıkışına tanık oldu. Osmanlı bürokratlarının üzerindeki entelektüel etkilerin izlerini sürmek, Batı Akdeniz durumundaki kadar kolay değilken, Osmanlı ıslahatçılarının tarımsal üretim ve bunun hububat piyasalarıyla ilgili politika önerileriyle nasıl ilişkilendirildiği hakkındaki tartışmaları zamanın ortak Fizyokratik baskılarını ortaya çıkarır.

18. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı siyasetçileri yüksek fiyatların ve fiyat belirlemede daha az baskıcı tavrın faydalarını çokça vurguladılar. Örneğin, Defterdar Mehmet Şerif Efendi, 1792 tarihli raporunda Sultan III. Selim'e, hububat piyasalarındaki tüm kamu alımı uygulamalarını bitirmenin, İmparatorluğun merkezi ve üretim yapan vilayetler arasındaki bağı iyileştirebileceğini ve böylelikle tarımsal üretimi teşvik edebileceğini önermiştir.³¹ Şerif Efendi'nin

27 Odd Langholm, *The Legacy of Scholasticism in Economic Thought: Antecedents of Choice and Power* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

28 Langholm, *Legacy of Scholasticism in Economic Thought*, 82.

29 Javier Usoz ve Juan Zabalza, “Political Economy and the Mirror of ‘Otherness’: Moral and Foreign Political Models in the Works of the Spanish Economist T. Anzano (1768-1795)”, *Encountering Otherness: Diversities and Transcultural Experiences in Early Modern European Culture* içinde, der. Guido Abbattista (Trieste: EUT Edizioni Università di Trieste, 2011), 183-203.

30 Usoz ve Zabalza, “Political Economy and the Mirror of ‘Otherness’”, 186.

31 Engin Çağman, “3. Selim'e Takdim Edilen Layihalara Göre Osmanlı Devleti'nde İktisadi Değişme” (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1995), 217-233.

tarımın gelişebilmesi için vilayetler ve merkez arasındaki iç ticaret kısıtları ile engellenmemiş ticaret bağlarının kurulmasının önemini vurgulaması, Fiz-yokratların hububatın yerli serbest ticaretinin tarımsal üretime katkı sağlaması fikriyle son derece benzerlik gösterir. Benzer şekilde, fiyat politikası ve tarımsal üretim arasındaki bağ, 1791 Viyana Büyükelçisi ve sonrasında Zahire Nazırı olan Ebubekir Ratib Efendi tarafından da vurgulanmıştır. Tarımsal üretimin Osmanlı bölgelerindeki acınacak durumunu gözler önüne serdikten sonra, Ratib Efendi serbest hububat ticaretinin Avusturya’da tarım bolluğunu nasıl sağladığını anlatmakta ve kişilerin refahı ve mallarını kullanmadaki özgürlüklerinin sonucu olarak devlet temsilcilerinin malları tedarik edip vergileri toplayabilmelerinin nasıl kolaylaştığını açıklamaktadır.³²

Fakat Osmanlı ıslahatçılarının çoğunluğuna göre kamu alımı sisteminin kurslarını eleştirenler de dahil olmak üzere, tam fiyat ve ticaret serbestisi uygulanabilir ya da adil bir politika değildir.³³ Bu açıdan, Osmanlı reformlarının tedarik politikasının belirli yönlerini muhafaza etme gerekçeleri, Galiani’nin “hububat” için skolastik düşünce çizgisinde bu ürünün ciddi refah ve adalet etkileri olan bir geçim emtiası olması endişeleriyle aynı şeyi ortaya koyuyor. Osmanlı yargı sisteminin yüksek rütbeli yetkililerinden ve geleneksel kamu arzı sisteminin güçlü eleştiricilerinden olan Tatarcıkzade Abdullah Efendi (d. 1797), örneğin, bütün problemlerine rağmen kamu arzı sisteminin neden yerinde tutulması gerektiğini açıklamaya paragraflar adanmıştır. Arz sisteminin kaldırılmasının, tüccarların eylemlerini gözetlemenin ve kısıtlamanın imkânsız hale getireceğini ve bunun da vurgunculuğu artıracığını savunmuştur. Abdullah Efendi’ye göre potansiyel çözüm, ayrı bölgelerden satın alınan hububatları farklı fiyatlar koymaktı, başka bir deyişle, pazar segmentasyonuna göre resmi olarak atanmış fiyat farklılaştırması yapmaktı. Fakat Akdeniz hububatı için fiyat kontrolü uygulamasının daha zor olduğunu kabul etmiştir çünkü burada kaçakçılık göreceli olarak daha kolaydı. Başka bir alternatif ise bütün fiyat kontrollerinin kaldırılması olabilirdi. Fakat bu da Abdullah Efendi’ye göre hoş görülür bir şey olmayan, ekmek fiyatlarında yüksek bir artış yaratabilirdi.³⁴ Müslüman skolastik düşüncesiyle aynı çizgide olan adil fiyat görüşleriyle, Abdullah Efendi son derece politik önemi olan bir konu olarak açıkça anlaşılan hububat politikasının anlık sonuçlarına odaklanıyordu. Burada, Galiani’nin *Dialogues*’taki en önemli içerik olan, hububata “ticaret nesnesi” (*object of commerce*) olarak değil “idare nesnesi” (*object of administration*) olarak davranılması gerektiği fikrinin Osmanlı politik yazılarıyla da yankılandığını gözlemliyoruz.

Osmanlı ıslahatçıların savlarında politikanın zaman ve mekâna özgü sonuçları büyük bir yer kaplamış gibi görünüyor. Sonuç olarak, hububat ticareti üzerine yazıları, fiyat belirlemedeki daha az baskıcı tavırlar ile daha sıkı düzenlemeler ve devletin hububat pazarına daha doğrudan dahil olmasını birbirine bağlamıştır. Geç liberal düşünce ile aynı çizgide olan bu iktisadi politika yazık ki zamanında iyi anlaşılamadı. Kuram ile iktisat politikası arasında güç bir denge gözeten tarihsel ve kurumsal koşullara göre geçerlik kazanan bu yaklaşım, körü körüne kuramsal içsel tutarlılığı gözetemeyen erken liberal dönemde kabul edilemezdi.

32 Sema Arıkan, “Nizam-ı Cedit’in Kaynaklarından Ebubekir Ratib Efendi’nin Büyük Layiha’sı” (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1996), 412, 413–415.

33 Seven Ağır, “The Evolution of Grain Policy: The Ottoman Experience”, *Journal of Interdisciplinary History* 43, no. 4 (2013): 571-598.

34 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1995), 739-742.

Galiani'nin çok iyi yansıttığı bu esnek ama cambazlık gerektiren denge oyunu aslında Avrupa'ya ne kadar uzaksa, Akdeniz geleneğinin merkezindeki iktisadi düşünce ve uygulamalara da bir o kadar yakındı.

Kaynakça

- Ağır, Seven. "The Evolution of Grain Policy: The Ottoman Experience". *Journal of Interdisciplinary History* 43, no. 4 (2013): 571-598.
- Arıkan, Sema. "Nizam-ı Cedit'in Kaynaklarından Ebubekir Ratib Efendi'nin Büyük Layihası". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1996.
- Aymard, Maurice. "L'approvisionnement des villes de la Méditerranée occidentale (XVI-XVIIIe siècles)". *Flaran* 5 (1983): 165-185.
- Aymard, Maurice. *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*. Paris: S.E.V.P.E.N., 1966.
- Baeck, Louis. *The Mediterranean Tradition in Economic Thought*. Londra, New York: Routledge, 1994.
- Braudel, Fernand. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. Çeviren Siân Reynolds. Londra: Collins/Fontana, 1972/1973.
- Braudel, Fernand. *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century*, Cilt II: *The Wheels of Commerce*. New York: Harper & Row, 1982.
- Braudel, Fernand. *L'identité de la France*, Cilt I: *Espace et Histoire*, Cilt II ve III: *Les Hommes et les Choses*. Paris: Arthaud-Flammarion, 1986-1987.
- Chambers, Iain. *Mediterranean Crossing: The Politics of an Interrupted Modernity*. Durham: Duke University Press, 2008.
- Çağman, Engin. "3. Selim'e Takdim Edilen Layihalara Göre Osmanlı Devleti'nde İktisadi Değişme". Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1995.
- Dale, Stephen Frederic. "Ibn Khaldun: The Last Greek and the First Annaliste Historian". *International Journal of Middle Eastern Studies* 38, no. 3 (2006): 431-451.
- Ergin, Osman Nuri. *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1995.
- Faccarello, Gilbert. "Galiani, Necker and Turgot: A Debate on Economic Reform and Policy in Eighteenth-Century France". *Studies in the History of French Political Economy: From Boudin to Walras* içinde, derleyen Gilbert Faccarello, 120-185. Londra: Routledge, 1998.
- Fromherz, Allen James. *Ibn Khaldun: Life and Times*. Edinburg: Edinburgh University Press, 2011.
- Galiani, L'Abbé Ferdinando. *Dialogues sur le Commerce des Bleds*. Londra, 1770.
- Ibn Khaldun. *The Muqaddimah*. Çeviren Franz Rosenthal. Princeton: Princeton University Press, 1989/1377.
- Ibn Taymiyya. *Al-Ḥisba fī'l-İslām*. Kahire: Dar al-Sha'b, 1976.
- Ibn Taymiyya. *Majmu' al-Fatawa*, Cilt 29. Riyad: Matabi al-Riyad, 1963/64.
- Langholm, Odd. *The Legacy of Scholasticism in Economic Thought: Antecedents of Choice and Power*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Schumpeter, Joseph A. *History of Economic Analysis*. New York: Oxford University Press, 1954.
- Screpanti, Ernesto ve Stefano Zamagni. *An Outline of the History of Economic Thought*. Oxford: Oxford University Press, 1993.
- Stegmuller, Francis. "The Abbe Galiani: 'The Laughing Philosopher'". *American Scholar* 57, no. 4 (1988): 589-597.
- Usoz, Javier ve Juan Zabalza. "Political Economy and the Mirror of 'Otherness': Moral and Foreign Political Models in the Works of the Spanish Economist T. Anzano (1768-1795)". *Encountering Otherness: Diversities and Transcultural Experiences in Early Modern European Culture* içinde, derleyen Guido Abbattista, 183-203. Trieste: EUT Edizioni Università di Trieste, 2011.